

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՊԻՐԱՏ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԸ ԵՒ ՆՐԱ ՏՈՀՄԸ 11-ՐԴ ԳԱՐՈՒՄ

Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի իշխանական տների պատմությունը դեռևս ամբողջովին չի ուսումնասիրվել: Առավել հայտնին Պահլավունիներն են: 11-12-րդ դդ. մեկ այլ իշխանական տան՝ Հասանյանների կամ Ապիրատյանների վերաբերյալ մինչև այժմ կատարված միակ ուսումնասիրությունը պատկանում է Ներսես Ակինյանի գրչին, զետեղված Ներսես Լամբրոնացուն նվիրված մենագրության Գ մասում, որը վերնագրված է «Ազգաբանութիւն Պահլաւունեաց, Հասանեանց, Թոռնիկեանց եւ Հեթումեանց»¹: Ջնայած այս ուսումնասիրության առկայությունը, հետագա շրջանի աշխատություններում Հասանյանները կամ Ապիրատյանները, որպես առանձին իշխանատոհմ, գրեթե անտեսվել են²: Որոշ դեպքերում նրանք նույնացվել են Պահլավունիների հետ³:

Ն. Ակինյանը վերնագրում իշխանական տունը Հասանյան կոչելով տեքստում եւ տոհմաձառում նրանց անվանում է Ապիրատյաններ, թերեւս նկատի ունենալով մեծ իշխան Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի առանձնահատուկ դերը տոհմի հաստատման գործում: Սակայն բոլորովին վերջերս Գրիգոր Ապիրատի հոր եւ եղբոր մասին ի հայտ եկած մի տեղեկություն փոխում է իրավիճակը եւ թույլ է տալիս նոր մոտեցմամբ քննել ինչպես տոհմի հիմնադրման հարցը, այնպես էլ՝ Գրիգոր Ապիրատի վերելքի մասին Մխիթար Անեցու թողած հայտնի վկայությունը:

Մխիթար Անեցու Պատմությունից (ավարտվել է 1193 թ.), ցավոք, պահ-

¹ Ն. Ակինյան, Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 327-457:

² Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակության մեջ այս տոհմը հիշատակվում է միայն մեկ անգամ. «Աշոտ Գ-ից սկսած հայ թագավորները սկսեցին ազատների (մամուր ազնվականության) միջավայրից առաջ Բաշեղ նոր իշխանական տներ: Աննշան դիրք ունեցող որոշ իշխանական տներ, օրինակ՝ Պահլավունիներն (Աբուլամբեն) ու մասամբ Ապիրատյանները, շուտով բարձր դիրքի տիրացան» (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1976, էջ 267): Հետագա շարադրանքում, սակայն, ոչինչ չկա իշխանական տան մասին, չի հիշատակվում անգամ մեծ իշխան Գրիգոր Ապիրատի անունը:

³ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, Լ. Խաչեւեան, Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս, Լոս Անճելըս, 1987, էջ 20, Ռ. Մաթեոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990, էջ 175:

եղից ի տեղւոջ սորա»⁷:

Հաջորդ նախադասութիւնը վերաբերում է Ապիրատ իշխանի գորացմանը, Կեչառիսի վանքը կառուցելուն. «Ջսմանէ (Ապիրատի մասին – Կ. Մ.) ասեն յաննշանից մեծացեալ, եւ վասն խելացի եւ առատ ձեռացն մինչեւ լիներ տէր երկոտասան հազար հեծելոց, որ եւ շինեաց զսուրբ ուխտն Կեչառուս, որպէս Վարհամ իշխանն՝ զՄարմաշէն»⁸ (այս եւ հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են - Կ. Մ.): Անեցի պատմիչի՝ Ապիրատ իշխանի մասին գրած «յաննշանից մեծացեալ» խոսքերը, ուսումնասիրողները, որպէս կանոն, վերագրել են նրա տոհմական ծագմանը: Սակայն, ինչպէս ստորեւ կտեսնենք, այդ խոսքերը վերաբերում են Գրիգոր Ապիրատին ոչ որպէս տոհմապետ, այլ անհատ, որն իր հոր ավագ որդին ու նրա իշխանութեան ժառանգորդը չլինելով, «ոչ նշանավորներից» առաջադիմել ու հաջողութեան էր հասել սեփական խելքով ու առատաձեռնութեամբ:

Թշնամացած Բագրատունի եղբայրների միջեւ հայտնված մեծ իշխան Ապիրատի արարքը թանկ է նստում իր վրա: Սակայն հետագա անցքերի մասին գրելուց առաջ տեսնենք թե ավելի վաղ շրջանի ինչ փաստեր են հայտնի նրա մասին: Այդպիսիք պահպանվել են վիմագիր արձանագրութիւններում, ուր իշխանն ի տարբերութիւն պատմիչների երկերի, հիշատակվում է Գրիգոր անունով եւ մագիստրոս պատվաստիճանով: Հնագույն վկայութիւնը պահպանվել է Արզականի Ա. Ստեփանոս եկեղեցու կառուցող Գորգ (Գէորգ) քահանայի 1001 թ. արձանագրութեան մեջ, որը 2002 թ. հրատարակել է Գ. Սարգսյանը: Արձանագրութեան սկզբում Գագիկ Ա թագավորի անունից հետո հիշատակվում է Գրիգորը. «...Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱԳԿԱ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼԻ, ԳՐԻԳՈՐԻ ՀԱՅՈՑ ՄԱԳԻՍՏՌՈՍԻ...»⁹:

Երկրորդ արձանագրութիւնը գրված է հենց Գրիգորի կողմից, Կեչառիսի վանքի Ա. Գրիգոր մեծադիր եկեղեցու 1003 թ. շինարարական արձանագրութեան մեջ. «...Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱԳԿԱ ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԷՏՈՒԹԵԱՆ Տ(ԵԱՌ)Ն ՍԱՐԳՍԻ, ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՌՈՍ, ՈՐԴԻ ՀԱՍԱՆԱ, ՇԻՆԷՅԻ ԶԷԿԷՂԷՅԻՄ ԻՆՁ Ի ԲԱՐԷՆՈՍՈՒԹ(ԻԻ)Ն ԵՒ ԻՄ ՊԱՏՐՈՆԻՆ ԵՒ ԻՄ ՈՐԴԵԱՅՆ. ՈՐՔ ԸՆԹԷՌՆՈՅՔ ԶԻՍ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԷՅԷՔ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԱՂԱԶԵՄ»¹⁰:

⁷ Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը, Գ. Բ. Թոսունյանի, Երեւան, 2001, էջ 102-103 (այսուհետեւ՝ Վարդան Արեւելցի):

⁸ Վարդան Արեւելցի, էջ 102-103, աշխարհաբարը՝ էջ 139-140:

⁹ Գ. Սարգսյան, Գրիգոր-Ապիրատ Հասանյան. Հիմնադիր Կեչառիսի վանքի (վիմագրական նոր վկայություն), «Հին Հայաստանի մշակույթը» ժողովածու 12, Երեւան, 2002, էջ 111:

¹⁰ Ղ. Ալիշան, Այբարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 259, Գ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պոռոտեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 159: Արձանագրության թվականի, ինչպէս եւ եկեղեցու պատին Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու անունով արձանագրության

Հավանաբար Կեչառիսի մոտերքում է եղել Գրիգոր Ապիրատի նստավայր ամրոցը: Վանքից ոչ հեռու, հարավարեւմտյան ուղղությամբ գտնվող «Խաչեր» անվանվող բարձունքի վրա (Կոտայքի թեմի այժմյան առաջնորդարանի շենքի մոտ) բոլորովին վերջերս բացվել են 11-12-րդ դդ. թվագրվող մի ամրոցի ավերակներ: Իսկ այդ վայրից շուրջ 2-3 կմ արեւելք, Թեղենիսի արեւմտյան բազուկներից մեկի հարթ գագաթին, որը տեղացիները կոչում են «Բերդի գլուխ», հայտնաբերվել են մեկ այլ ամրոցի ավերակներ¹¹:

Գրիգոր (Ապիրատ) իշխանի մասին նշում է նաև Մխիթար Այրիվանեցին, որն հավանաբար օգտվել է Մխիթար Անեցուց, բայց նաև մի լրացուցիչ տվյալ է հայտնում. «Ապիրատ իշխան 12 000 հեծելի (տէր). սա շինեաց զԿեչառուս եւ եհան գառուն Երեւանայ»¹²: Այրիվանեցին ավելացնում է իշխանի շինարարական ձեռնարկների թիվը, նշելով Երեւանի ջրանցքի շինարարությունը: Այս տեղեկության հիման վրա Երեւանը համարվել է Գրիգոր Ապիրատի տիրույթը¹³:

Այսպիսով Գագիկ Ա-ի ժամանակ նրա ստորակա գլխավոր իշխաններից մեկն էր Հասանի որդի Գրիգորը, որը մագիստրոսական պատվաստիճան ուներ արդեն 1001 թվականին: Ըստ Հ. Բարթիկյանի, նշված ժամանակաշրջանում մագիստրոսը բյուզանդական արքունիքի կողմից օտարերկրացիներին տրվող ամենաբարձր պատվաստիճանն էր, որը կրողը նաև ամենամյա դրամական վարձատրություն էր ստանում¹⁴:

Ն. Ակինյանը ենթադրել է, որ Գրիգորը մագիստրոսի պատիվ ստացել է 1001 թ., երբ բյուզանդական Վասիլ Բ կայսրը (976-1025) Հայաստան է եկել¹⁵: Սա միանգամայն հավանական է, քանի որ Գավիթ Կուրապաղատի մահից հետո (1000 թ.) նրա տիրույթները ժառանգած կայսրը, երբ եկավ Հայաստանի արեւմտյան շրջաններ, շրջակայքի մեծ ու փոքր իշխանավորները շտապեցին նրա մոտ եւ զանազան տիտղոսներ ու պատիվներ ստացան: Այս մասին հայտնում է դեպքերին ժամանակակից Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, անվանապես նշելով առավել կարեւորներին¹⁶: Հավանական է, որ հենց այս ժամանակ է

Բննությունը տե՛ս Կ. Մաթեմատիկան, Հագարամյա Կեչառիսի հիմնադրման պատմությունից. – «Էջմիածին», 2004, Ա, էջ 77-91:

¹¹ Գ. Սարգսյան, Հ. Մելոնյան, Երկու նորահայտ ամրոց Ծաղկաձորում. – «Հայ արվեստ», 2007, թիվ 3-4, էջ 32:

¹² Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 58:

¹³ Թ. Հակոբյան, Երեւանի պատմությունը, Երեւան, 1969, էջ 212-213:

¹⁴ Հ. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, Երեւան, 2002, էջ 669:

¹⁵ Ն. Ակինյան, Գրիգոր Ապիրատ, որդի Հասանայ, Մագիստրոս. – «Ակոս», 1945, 9, էջ 12-13:

¹⁶ Ըստ պատմիչի՝ կայսեր մոտ է գալիս Նփրկետի ամիրան եւ ստանում «զմաժխտոռոսութեան պատիւն», նույնը ստանում է Վրաց Գուրգեն թագավորը, բայց դժգոհ է մնում՝

մագիստրոսութեան պատիւ ստացել նաեւ բազմաքանակ հեծելազոր ունեցող Գրիգորը: Բայց որպէսզի նա մագիստրոսութեան պատվին արժանանար, պետք է ազնվատոհմ լիներ եւ որոշակի դիրք ունենար: Ն. Ակինյանն այստեղ է փնտրում Գրիգորի նաեւ Ապիրատ անվան ծագումը, գրելով. «Անունս կարելի չէ ստուգաբանել հայերէն ապիրատ բառով: Թերեւս աղաւաղուած ձեւն ըլլայ **ապիպատ** պատուանունին, արտասանուած նախ **ապիրպատ**, ապա **ապիրատ**, որուն նպաստած կարող է ըլլալ **ապիրատ** բառը: Բայց թէ Ապիրատ ընդունա՞ծ էր Բիւզանդիոնի արքունիքէն «ապիպատ» տիտղոսը, չէ վկայուած: ... Գրիգոր եւ Ապիրատ մէկ անձնաւորութեան կրած երկանուններն են»¹⁷:

Հայկական աղբյուրներում Ապիրատ անունով հիշատակվող առաջին մարդը Գրիգոր իշխանն է, ուստի այդ տարօրինակ անվան ծագումը հավանաբար կապված է հենց նրա կենսագրության հետ, բայց առայժմ հիմնավոր բացատրություն չունի¹⁸: Ինչպէս տեսանք Կեչառիսում նա իրեն կոչում է «Հասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոս» (1003 թ.), Գորգ քահանան նրան անվանում է «Գրիգոր՝ Հայոց Մագիստրոս» (1001 թ.): Ստորեւ կտեսնենք, որ իշխանին Գրիգոր Մագիստրոս անունով է հիշատակում նաեւ նրա դուստրը Տեկորի 1042 թ. արձանագրության մեջ:

Իշխանին միայն Ապիրատ անունով հիշատակող առաջին պատմիչները՝ Մատթեոս Ուռհայեցին եւ Մխիթար Անեցին, իրենց երկերը գրել են իշխանի մահից համապատասխանաբար շուրջ 110 եւ 170 տարի անց: Հնարավոր է, որ պատմիչները նախընտրել են իրեն Գրիգոր Մագիստրոս անվանող իշխանի երկրորդ՝ Ապիրատ անունը նշել՝ նույնանուն Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի

«անարգանս իւր համարեալ գմաթխտոնութեան պատիւն»: Գագիկ Ա-ն կայսեր մոտ չի գնում «իբրեւ փոքրօրիւն համարեալ զգնալն իւր առ նա», բայց նաեւ արգելի չի հանդիսանում, որ իր հպատակները գնան, ինչպէս օրինակ իր քրոջ որդի Աբուսահլը (**Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ**, Պատմութիւն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885, էջ 276-278):

¹⁷ Ն. Ակինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 373:

¹⁸ Հ. Անադյանը գրում է. «ԱՊԻՐԱՏ, արդյոք հայերէն ապիրատ «անարդար» բա՞ռն է. եւ ինչպէ՞ս կարող էր այսպիսի մի հոռի ածական մարդու անուն դառնալ: Այս անունը գործածական էր մեր մեջ ԺԱ-ԺԳ դարերում» (Հ. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երեւան, 1942, էջ 193): Հ. Անադյանը ավելացնում է, որ Ապիրատ անունը հանդիպում է նաեւ «Վրաց մեջ» վկայակոչելով Վարդան Արեւելցու պատմության մի հատված, ուր գրված է, որ Գրիգոր Բջնեցին իր հետ վերցնում է «Վրաց Ապիրատ իշխանին» ու երկու այլ մագիստրոսների եւ կոթի մղում սելջուկների դեմ (**Վարդան Արեւելցի**, էջ 142): Սակայն շարունակության մեջ «Վրաց իշխանի» անունը Լիպարիտ է: Սա հայտնի դեպք է, վկայված նաեւ այլ աղբյուրներում եւ վերաբերում է 1048 թ. Բասենի դաշտում տեղի ունեցած նակատամարտին, որին բյուզանդական կողմից մասնակցում էին Կատակալոն, Ահարոն, Գրիգոր մագիստրոսները եւ Վրաց Լիպարիտ իշխանը (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 449): Արեւելցու պատմության հրատարակության համար հիմք ծառայած ձեռագրերում գրչական սխալ է սպրդել, եւ Լիպարիտը դարձել է Ապիրատ, հետեւաբար «Վրաց մեջ» Ապիրատ անուն չկա:

(Բջնեցի) հանրահայտ իշխանի անվան հետ շփոթությունից խուսափելու համար:

Հետեւելով ն. Ակինյանին՝ վիճաբերում Գրիգոր Մագիստրոս, իսկ պատմիչների մոտ Ապիրատ անվանվող իշխանին, սկզբնաղբյուրների ներդաշնակեցման համար նպատակահարմար ենք գտնում կոչել Գրիգոր Ապիրատ:

Գրիգոր Ապիրատի հայրը եւ եղբայրը

Ինչպես տեսանք Կեչառիսի շինարարական արձանագրության մեջ Գրիգոր Ապիրատը հիշատակում է հորը՝ Հասանին: Մատթեոս Ուռհայեցին նույնպես նշում է նրա անունը. «Ապիրատ ոմն, որ էր մեծ իշխան Հայոց, որդի Հասանայ»¹⁹:

Ն. Ակինյանը գրում է. «Հասան. սա հայրն էր Ապիրատի. իր մասին աւելի բան չենք գիտեր»²⁰: Բարեբախտաբար բոլորովին վերջերս Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում (թիվ 3681) հայտնաբերվեց Հասանի անվան մեկ այլ հիշատակություն Հավուց թառի առաջնորդ Նաթանայելի (14-րդ դ.) Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ կատարած հավելման շնորհիվ: Պարզվում է, որ Հասանի զավակն է եղել նաեւ Քեղի (Գեղի) ամրոցի տեր իշխան Գեւորգը, որը 1002 թ. կառուցել է Հավուց թառի Կաթողիկե եկեղեցին: Մինչեւ այժմ Մխիթար Այրիվանեցու կարճ հաղորդմամբ հայտնի «Շինի եւ Հաւուց թառն ի Գէորգեայ իշխանէն Քեղույ»²¹ տեղեկությունը Նաթանայելը հարստացրել է Գեւորգ իշխանի ծագման մասին չափազանց արժեքավոր վկայությամբ՝ «Գէորք իշխանաց իշխանն, որդի Հասանայ, եղբար Ապիրատին...»²²:

Գրիգոր Ապիրատի եւ Քեղի ամրոցի տեր Գեւորգ իշխանի եղբայրներ լինելու հանգամանքի բացահայտման շնորհիվ պարզ է դառնում, որ Հասանը նույնպես իշխան էր, եւ որ Մխիթար Անեցու՝ Գրիգոր Ապիրատի վերաբերյալ ասածը՝ «յաննշանից մեծացեալ», չի վերաբերում նրա տոհմի ծագմանը: Միաժամանակ, հիմնավորված են դառնում Հասանի որդիների գործության մասին վկայությունները: Մասնավորապես, պատմիչների հաղորդումները, թե Գրիգոր Ապիրատը տեր էր 12 000 հեծյալի, չափազանցություն էր թվում: Մինչդեռ այժմ պարզ է դառնում, որ Հասանի որդիների իշխանությունը տարածվում էր Վարաժնունիքից (Կեչառիս), մինչեւ Երեւան, որտեղ ջրանցք էր կառուցել Գրիգոր Ապիրատը, հասնում Հավուց թառ ու Քեղի, որը սահմանակից էր Դվինի

¹⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմանությունը եւ Ժամագրությունները Հ. Բարթիկյանի), Երեւան, 1991, էջ 16 (այսուհետեւ՝ Ուռհայեցի):

²⁰ Ն. Ակինյան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 373:

²¹ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 57:

²² ՄՄ, ձեռ. թիվ 3681, էջ 78ա:

ամիրայությանը: Այսպիսի տարածքի վրա իշխողները կարող էին նշանակալից զինուժ ունենալ: Համեմատության համար նշենք, որ Բջնիի տեր Վասակ Պահլավունու (Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու հոր) մասին ասվում է, որ նա իր տրամագրության տակ ուներ «...արք իբրեւ հինգ հազար»²³:

Գեւորգի մասին ավելացնենք, որ նախնայել Հավուցթառեցու հայտնածի համաձայն իշխանը ոչ միայն կառուցել է Հավուց թառի ինը խորանով Կաթողիկե եկեղեցին (այժմ ավերված է), այլև վանքին զգալի նվիրատվություններ կատարել, այդ թվում Գողթ գյուղը, որ նա գնել էր Գագիկ Ա թագավորից ու նրա որդուց՝ Հովհաննես Սմբատից. «Գեւորգ իշխանաց իշխանն, որդի Հասանայ, եղբար Ապիրատին վերըստին նորոգեց զնախադրական հռչակաւոր սուրբ ուխտն զՀաւուց թառ եւ շինեց զփառաւոր զհրաշալի Կաթողիկէն Թ. (9) խորանաւ: Եւ արար գանձագին զմերձակա գեղն զԿոխթ ի Գագիկ շահանշահէ եւ Յովանիսէ եւ ետ Հաւուց թառոյ Սուրբ Կաթողիկէին հայրենիք եւ ետ ի հայրենե(ա)ց իւր զԳեւորգ վանսն եւ զՀովայսն վանքագեղ եւ ժողովեաց ԳՃ. (300) կրանաւոր»²⁴:

Գեւորգ իշխանի ժամանակ Հավուց թառի ծաղկման մասին նշում է նաև Մանուել Բջնեցին (15-րդ դ.), իր գանձում. «Զմեծդ մենաստան, զոր կանգնեաց արքայն եւ Գեւորգ իշխան...»²⁵: Նրա մոտ բավական խառն են տեղեկությունները վանքի նշանավոր «Ամենափրկիչ» կոչվող սրբազան խաչի վերաբերյալ, որի կապակցութեամբ նշում է բյուզանդական Վասիլ կայսեր եւ Գեւորգ իշխանի անունները, բայց հիմնական դերը վերապահում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն, որը հետագայում առաջացած ավանդության արդյունք է²⁶:

Հնարավոր է, որ այդ ավանդության առաջացմանը նպաստել է Հավուց թառում «Գրիգոր Մագիստրոսի» անունով եղած 1013 թվականի արձանագրությունը (քարը կորել է, պահպանվել է միայն տեքստը), որը վերաբերում է «Ամենափրկիչի» նվիրատվությանը: Որոշ ուսումնասիրողներ այն կեղծված

²³ Ուռնայեցի, էջ 16:

²⁴ ՄՄ, ձեռ. հ^մ 3681, էջ 78ա, Կ. Մարտոսյան, Հավուց թառի վանքի եւ Ապիրատյան տոհմի պատմության նորահայտ տվյալներ. – «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 17, Երևան, 2006, էջ 147-167: Գանձագին արված Գողթից բացի իշխանն իր սեփականությունից վանքին է նվիրել Կոտայքի Ովա գյուղը (Հովհաննես Գ Ովայեցի կարողիկոսի ծննդավայրը), որպես «վանքագեղ»:

Նախնայելը Գեւորգ իշխանի մասին թողել է նաև մի հիշատակում, ըստ որի Հավուց թառը «նորոգեաց սպարապետն Հայոց Գորհ իշխանն» (Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանի ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 663):

²⁵ Գ. Հովսէփյան, Հավուց թառի ամենափրկիչը եւ նույնանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ, Նյուքեթ եւ ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1987, էջ 92:

²⁶ Կ. Մարտոսյան, Հավուց թառի վանքի..., էջ 165-166:

արձանագրություն են համարել²⁷: Արձանագրության տեքստը հավանաբար հետագայում միջամտության է ենթարկվել: Սկզբում ասվում է, «ԹՈՒԻՆ ՆԿԲ (1013) Ի ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ԳԱԳԱԱՅ ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՆ ՏԵԱՌՆ ՍԱՐԳՍԻ, ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՎԵՐՍՏԻՆ ՇԻՆԵՅԻ ԶԵԿԵՂԵՅԻՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՆ ԻՄՈՅ...»²⁸, այնուհետև երկարաբան ոճով պատմվում է շրջակայքի «գանձագին» արվելու եւ վանքին նվիրաբերվելու²⁹, ինչպես նաև Քրիստոսի՝ փայտից փորագրված «անձեռագործ սուրբ պատկերի» նվիրատվության մասին:

Գեւորգ իշխանի տոհմաբանության մասին նորահայտ տեղեկության շնորհիվ ակներև է, որ եթե Հավուց Թառում եղել է 1013 թվականի մի արձանագրություն Գրիգոր Մագիստրոսի անունով, ապա նա վանքի հովանավոր իշխանի եղբայր Գրիգոր Ապիրատն է, որն ինչպես տեսանք, 11-րդ դարի աղբյուրներում հիշատակվում է միայն Գրիգոր Մագիստրոս անունով: Հնարավոր է, որ հենց այդ անունն էլ շփոթեցրել է հետագայի հեղինակներին, որոնց իմացած «Գրիգոր Մագիստրոսը» միայն Պահլավունի (Բջնեցի) իշխանն էր, ուստի «Ամենափրկիչին» վերաբերող պատմությունները «ծաղկեցրել են» հենց Պահլավունի իշխանի կենսագրության տվյալներով:

Վերագառնալով Մանուել Բջնեցու հաղորդմանը՝ նշենք, որ թեև նա երկար բարակ պատմալով Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու մասին, այնուամենայնիվ գրում է, որ Ամենափրկիչն ընծայել են Վասիլ կայսրն ու Գեւորգ իշխանը («Մեզ տըւեալ ընծա յարքայէն Վասլայ եւ Գորգ իշխանայ»): Բայց ավելի ուշագրավ է իշխանի ծագման մասին հեղինակի ակնարկը՝ «...Գէորգ իշխանի՝ ոստ Բագրատունի»³⁰: Դժվար է ասել՝ արդյոք 15-րդ դարում ապրող հեղինակը որեւէ աղբյուր ունեցե՞լ է այդ արտահայտության համար, թե՞ այն պարզապես թելադրվել է չափածո ստեղծագործության գովաբանական ոճով:

Յավոք հայտնի չէ Հասանի հոր անունը³¹: Ինչ վերաբերում է տոհմանվա-

²⁷ Ն. Ակիւնյան, Գրիգոր-Ապիրատ, որդի Հասանա, Մագիստրոս, էջ 118, Գ. Սարգսյան, Հավուց թառի հիմնադրման վկայագրի շուրջ. – «ՀՀ ԳԱ Լրաբեր հաս. գիտ.», 1988, № 4, էջ 70:

²⁸ Գ. Հովսեփյան, Հավուց Թառի ամենափրկիչը..., էջ 6:

²⁹ Արձանագրության շարունակությունը՝ «...գանձագին արարի զվայրս սորա լերամբն եւ դաշտամբն եւ ամենայն կազմութեամբն որ ի սմա», համեմատելի է Վահրամ Պահլավունու՝ Մարմաշանի 1029 թ. արձանագրության մի հատվածին՝ «...լիացուցաք ամենայն գոյիք, լերամբք եւ դաշտամբ, ասանդեցաք ի սա գեղս եւ ագարակս գանձագինս...» (Աբել Մխիթարեանց, Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանացն ի Շիրակ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 10):

³⁰ Գ. Հովսեփյան, Հավուց Թառի ամենափրկիչը..., էջ 91:

³¹ Հրապուրիչ է թվում ենթադրել, թե Հասանի նախնիներից էր Աշոտ Երկաթի (914-929) հավատարիմ զորական, ականատես պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցու բնու-

նր, ապա մինչև այժմ մասնագիտական գրականություն մեջ հավասարապես կիրառվող «Հասանյան» կամ «Ապիրատյան» տարբերակներից պետք է ընտրել առաջինը: Բանն այն է, որ մինչ այժմ Գրիգոր Ապիրատն էր համարվում տոհմը բարձրացնող, հետեւաբար իշխանական տան հիմնադիր³², բայց այժմ, նրա և Գեւորգ իշխանի եղբայրներ լինելու հանգամանքի բացահայտմամբ մեծանում է Հասանի կշիռը, որպես տոհմապետ: Նշենք նաև, որ այս տոհմի կրտսեր ներկայացուցիչներին անդրադառնալիս՝ պատմիչները նրանց նախնիների թվարկումը հասցնում են մինչև Հասանի անունը: Օրինակ՝ Մատթեոս Ուռհայեցին Գրիգոր Ապիրատի թոռանը ներկայացնում է հետեւյալ կերպ. «...քաջ զորականն և մեծ հաւատացեալն **Գրիգոր, որդի Վասակայ, որդի Ապիրատին՝ որդւոյ Հասանայ, յազգէ քաջանց...**»³³: Պատմիչը և նրան հետեւելով Սմբատ Սպարապետը, նույն հետադարձ թվարկումն են անում այս Գրիգորի եղբորը՝ Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսին ներկայացնելիս³⁴:

Քեղիի տեր Գեւորգ իշխանի ժառանգների մասին մինչ այժմ ոչինչ հայտնի չէր, սակայն հոր անվան հայտնի դառնալով, այժմ հնարավոր է նրանց փնտրել հենց նույն Հավուց թառում: Վանքի տարածքում սելջուկյան տիրապետության շրջանից պահպանված միակ արձանագրությունը, որը խաչքարի վրա է, հետեւյալ բովանդակությունն ունի. «Յիշէ Քրիստոս զՀասան, զորդի Սմբատա, զժառաքոս և ողորմեա նմա, ամեն, թվ. ՇԼ. (1081) էր»³⁵: Եթե նկատի ունենանք հայկական իշխանական տոհմերի մոտ ավագ թոռանը պապի անունով կոչելու կայուն սովորությունը³⁶, ապա կարող ենք ենթադրել, որ Գեւորգ

թագմամբ՝ թագավորի պատվավորներից («ոմն ի պատուատուաց») Գեւորգը (հետագայում Մարզպետունի կոչված): Ուշագրավ է, որ նա հիշվում է հենց Քեղի ամրոցում, երբ մոտեցող արաբներին պարտության է մատնում բերդից դուրս գալով ու համարձակորեն նրանց վրա հաձակվելով (Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 356-357): Սակայն այդպիսի ենթադրության համար լրացուցիչ փաստարկներ են պետք:

³² Կ. Մաթեոսյան, Հազարամյա Կեչառիսի հիմնադրման պատմությունից, էջ 82:

³³ Ուռհայեցի, էջ 288:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 226, Սմբատայ Սպարապետի տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 82:

³⁵ Գ. Հովսեփյան, Հավուց Թառի ամենափրկիչը..., էջ 17: Գ. Հովսեփյանը, որը վանքը Պանլավունիներին է համարում, Հասանին և Սմբատին այդ ազնվականական տոհմի ներկայացուցիչներ է կարծում (նույն տեղում, էջ 20):

³⁶ Կիլիկյան հայկական ազնվական տոհմերին անդրադառնալով Լ. Տեր-Պետրոսյանը գրում է. «Մեծ հոր և անդրանիկ թոռան անունների նույնությունը բարացած ավանդույթ էր հայ միջնադարյան ազնվական գերդաստաններում: Համենայն դեպս Ռուբինյան և Հեթումյան ընտանիքների ազգաբանությունն այս առումով համարյա բացառություն չի հանաչում. բոլոր այն դեպքերում, երբ հաստատված է, որ թոռն անդրանիկն է, նա անպայման կրում է պապի անունը...» (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Երևան, 2007, էջ 79):

իշխանի որդին կրել է պապի անունը՝ Հասան, եւ նրա ժառանգներն են Սմբատն ու վերջինիս որդի Հասանը: Անուղղակիորեն այս ենթագրութեան օգտին է խոսում այն, որ Գրիգոր Ապիրատի երկու որդիները Ապլջահապ եւ Վասակ անուններն ունեին: Գրիգոր Ապիրատն իր զավակներից մեկին հոր անունով Հասան չի անվանակոչել ամենայն հավանականությամբ այն պատճառով, որ իր ավագ եղբոր՝ Գեւորգի որդին արդեն կրում էր այդ անունը:

Կարծում ենք, որ հենց այս համատեքստում պիտի որոնել Գրիգոր Ապիրատի մասին ասվածը, թե նա «յաննշանից մեծացեալ, եւ վասն խելացի եւ առատ ձեռացն մինչեւ լիներ տէր երկոտասան հազար հեծելոց»: Հավանորեն նա Հասանի կրտսեր որդին էր եւ մինչ Գեւորգը ավագութեան իրավունքով ժառանգել էր հոր իշխանությունն ու Քեղի բերդը, իր որդուն էլ կոչել նրա անունով Հասան, կրտսեր Գրիգորն իր խելքով ու ձեռներեցութեամբ «ոչ նշանավորներից», կամ «փոքրերից» բարձրացել ու տեր էր դարձել բազմաքանակ հեծելազորի:

Հավուց թառի խաչքարի առնչությամբ ավելացնենք, որ այն հավանաբար պատահականորեն չի կանգնեցվել հատկապես 1081 թվականին: Այդ տարի Գրիգոր Ապիրատի թոռը՝ Բարսեղը, Հաղբատում կաթողիկոս ձեռնադրվելով, մեծ շուքով եկավ Անի, եւ ինչպես Մատթեոս Ուռհայեցին է գրում՝ «...եղև օրն այն օր մեծ եւ ուրախութիւն ամենայն Տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ հայրապետութեանն ի քաղաքն յԱնի»³⁷: Եթե Հավուց թառի արձանագրութեան մեջ հիշված Սմբատը Քեղիի տեր Գեւորգի թոռն էր, ապա նրա ու Բարսեղի պապերը, փաստորեն, եղբայրներ էին, եւ հավանական է, որ Սմբատի որդի Հասանը 1081-ին խաչքար կանգնեցնելով յուրովի արձագանքել է կաթողիկոսական աթոռի Անիում վերահաստատվելու տոնին, որի գլխավոր դերակատարն իր տոհմակիցն էր:

Գրիգոր Ապիրատի վախճանը

Ինչպես Մխիթար Անեցու հայտնածից իմացանք, Գրիգոր Ապիրատը Հովհաննես Սմբատ թագավորին Աշոտի դատաստանից ազատելով տանում է Անի: Աշոտի տեսանկյունից՝ դավաճանական, իսկ Հովհաննես Սմբատի տեսանկյունից՝ վեհանձն այդ արարքից հետո Գրիգոր Ապիրատը հայտնվում է դժվարին կացության մեջ: Նա այլևս չէր կարող վերադառնալ իր գերակայի մոտ (նրա կալվածքները գտնվում էին «Կրուց աշխարհում»), ոչ էլ կարող էր Անիում մնալ, քանի որ դրանից կարճ ժամանակ առաջ Աշոտի զորքի հետ ծանր կո-

³⁷ Ուռհայեցի, էջ 236-238:

րուստներ էր պատճառել անեցիներին³⁸: Այս իրավիճակում, հատկապես Աշոտի վրեժխնդրությունից խուսափելու համար, Գրիգոր Ապիրատն ընտանիքով ու զորքով հանդերձ հարկադրված էր հեռանալ Բագրատունիների տիրույթներից: Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ նա ապաստան է գտնում Դվինի ամիրա Ապուստուարի մոտ, որը Շահբադյան Աբուլասվար (Աբու-լ-Ասվար) ամիրան է: Ըստ պատմիչի, սա սկզբում լավ է ընդունում Ապիրատին, սակայն շարախոս մարդիկ նրան զգուշացնում են, որ բազմաքանակ զորքով իր մոտ գտնվող իշխանը վտանգ է ներկայացնում, և նա դավադրաբար սպանում է Ապիրատին: Իշխանի զորավար Սարին վերցնում է Ապիրատի կնոջն ու երկու որդիներին գալիս Անի, ուր Հովհաննես Սմբատ թագավորը գրկաբաց է ընդունում նրանց և վերջիններիս գավառներ ու իշխանություն շնորհում: Պատմիչը գրում է. «Իսկ յայսմ աւուրս Ապիրատ ոմն, որ էր մեծ իշխան Հայոց, որդի Հասանայ, սա վասն Աշոտոյ միաբանութեանն, զոր ունէր յառաջագոյն, երկուդեալ ի թագաւորէն Յովհաննիսէ, ապստամբեալ փախեալ ի նմանէ և գնաց ի Գուին քաղաք, առ Ապուստար զօրաւարն Պարսից և երկոտասան հազար ձիաւորք ընդ նմա. և Ապուստար մեծարեալ գնա բազում աւուրս: Յայնժամ մատեան առ Ապուստար շարախօսք ոմանք և ասէն, եթէ «Այսպիսի այր յաղթող և զօրաւոր և զօրօք բազմօք եկեալ է առ քեզ, կորուստ գործէ քեզ և ամենայն տանս Տաճկաց»: Յայնժամ ռիս առեալ ամիրային ի սիրտ իւր և գաղտ յայլ զօրացն ի զրոյց սիրոյ կոչեաց զԱպիրատն և ի ծածուկ կորոյս գայնպիսի այր քաջ, հզօր և անուանի ի մէջ ամենայն աշխարհին Հայոց:

Իսկ իշխան ոմն Սարի անուն, որ էր զօրավար մեծ իշխանին Ապիրատին, առեալ զկին և զորդիս նոցա և զհեծելագունդ զօրսն և գնաց ի քաղաքն յԱնի. և թագաւորն Յովհաննէս կարի յոյժ ապաշաւէր գանիրաւ մահն Ապիրատին Հայոց իշխանին: Եւ որդեաց նորա Ապլջահապայ և Վասակայ, և Սարէ և զմենայն զօրացն տայր թագաւորն Հայոց գաւառս և զիշխանութիւնս»³⁹:

Եթե հայտնի չլիներ Մխիթար Անեցու պատմածը Թալինի դեպքի մասին, Ուռհայեցու հաղորդածի սկիզբն ու վերջը ոչ մի կերպ չէր կապակցվի: Այսինքն՝ եթե Ապիրատը ապստամբել ու փախել էր Հովհաննես Սմբատից, ինչու պիտի վերջինս այդպես ողբար իշխանի «անիրաւ» կորուստը և նրա զավակներին էլ կալվածքներ ու իշխանություն տար:

³⁸ Աշոտի հաղթանակի մասին Ուռհայեցին է գրում. «Եւ եղև յաւուր այնմիկ սաստիկ պատերազմ և դարձուցին զբաղաբն ի փախուստ, մինչ զի փախուցեալն ոչ ժամանէին մտանել ի բաղաբն, այլ յԱխուրան գետն անկանէին, և դարձաւ Աշոտ մեծաւ յաղթութեամբ» (Ուռհայեցի, էջ 14):

³⁹ Ուռհայեցի, 1991, էջ 16-17: Ապիրատի հետ պատահածի մասին, Ուռհայեցուց օգտվելով, հակիրճ պատմում է նաև Սմբատ Սպարապետը (Սմբատայ Սպարապետի տարեգիրք, էջ 6):

Ուռհայեցիին եւ Մխիթար Անեցիին այս դեպքերի թվականը չեն նշում: Բայց Ուռհայեցու մոտ այս տեղեկությունը գետեղված է մի հատվածում, ուր խոսվում է 1021 թ. տեղի ունեցեա՞ծ անցքերի մասին: «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» բնագրի վերջում ավելացված անանուն հեղինակի փոքր ժամանակագրության մեջ արձանագրված է Ապիրատի մահվան թվականը. «նշ. (1021) Թուրքն եհար զԱպիրատն»⁴⁰: Այս տեղեկությունը, նույն թվականով, մուծված է նաեւ Սամվել Անեցու ժամանակագրության այն օրինակում, որը շարունակել է Ստեփանոս Օրբելյանը. «Թուրքն էհար զԱպիրատն»⁴¹:

Հարկ է նշել, որ Աբուլասվար Շադդադյանի իշխանության սկիզբը Դվինում համարվում է 1021 կամ 1022 թվականը⁴²: Փաստորեն, Գրիգոր Ապիրատն Աբուլասվարի մոտ է գնացել նրա Դվինում հաստատվելու առաջին տարում⁴³:

Գրիգոր Ապիրատի սպանության պատմության մեջ շատ պարզունակ է թվում պատմիչի բացատրությունը, թե Շադդադյան ամիրան իշխանին սպանում է «չարախոս մարդկանց» լսելով⁴⁴: Չի բացառվում, որ Աբուլասվարն Ապիրատին սպանել է Աշոտի դրդմամբ կամ էլ վերջինիս հաճոյանալու համար: Մի բան հստակ է, որ հետագայում նրանց հարաբերությունները սերտացել են այնքան, որ Աշոտն իր դստերը (որն իր մոր՝ Կատրամիդեի անունն էր կրում)⁴⁵

⁴⁰ Մանր ժամանակագրություններ, 13-18-րդ դդ., հ. 2, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 502:

⁴¹ Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, հրատարակության համար պատրաստեց Ա. Աբրահամյանը, Երևան, 1942, էջ 12:

⁴² Մունաշչիմ Բաշիի վկայությամբ Աբուլասվարը մահացել է 1067 թ. նոյեմբերին, իսկ նրա իշխանությունը տևել է 46 տարի: Այս մասին նշելով Ա. Տեր-Ղևոնդյանը գրում է. «...նախ 46 տարի ետ գնալով կատանանք մտավորապես 1022 թ., որպես Դվինում նրա իշխանության սկիզբը» (Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 209): Գուցե մեկ տարվա տարբերությունն այստեղ այնքան էլ կարեւոր չէ, սակայն Աբուլասվարի մահվան թվականից նրա իշխանության տարիների թվով հետ գնալու դեպքում ստանում ենք 1021 թ. (1067-46=1021):

⁴³ Աբուլասվարից առաջ Դվինում մի կարն շրջան անիշխանություն է եղել (Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայություններ..., էջ 208):

⁴⁴ Եթե Ապուստարի մտավախությունը Դվինում քրիստոնյա զորքի ներկայությունը լինէր, ապա պիտի միայն Ապիրատի սպանությամբ չբավարարվեր: Սակայն ուրիշ զոհեր չեն եղել: Ըստ երևույթին ժամանակակիցների համար պարզ եւ որոշ իմաստով հասկանալի է եղել, որ Գրիգոր Ապիրատն իր գերակային՝ Աշոտին դավաճանելու համար վերջինիս վրեժխնդրության գոհն է դարձել: Իսկ իշխանի ընտանիքն ու զորքը անարգել հեռացել է Դվինից եւ գնացել այնտեղ, ուր նրանց (արդեն առանց Ապիրատի) պատրաստ էին գրկաբաց ընդունելու Անի:

⁴⁵ Նրա անունը հիշվում է Կատա կրճատ ձևով (Վարդան Արեւելցի, էջ 126, Կ. Մաթեմատյան, Անի. եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. էջմիածին, 1997, էջ 347-348):

կնուծյան է տվել Աբուլասովարին⁴⁶: 1030-ականներին այս ամուսնուծյունին ծնված նրանց որդին՝ Մանուչեն Անիի տերը դարձավ 1065-ին⁴⁷: Հետաքրքիր է որ վերջինիս եւ Գրիգոր Ապիրատի զավակների միջեւ հետագայում թշնամուծյուն չի եղել: Դվինում կատարված դեպքից շուրջ շորս տասնամյակ անց, երբ սելջուկների ձեռքն անցած Անին հանձնվեց Մանուչեին, վերջինս քաղաք հրավիրեց Գրիգոր Ապիրատի որդուն՝ տարեց Վասակին եւ նրա որդի Գրիգորին: Երիտասարդ ամիրան քաղաքից դուրս գալով եւ ընդառաջ գնալով դիմավորեց նրանց ու բերեց Անի: Իսկ վերջիններս, ընդունելով Մանուչեի գերիշխանուծյունը, հավատարմորեն ծառայեցին նրան:

Գրիգոր Ապիրատի զավակները

Կեչառիսի 1003 թ. արձանագրուծյան մեջ Գրիգոր Ապիրատը հիշատակում է իր որդիներին, հետեւաբար ենթադրելի է, որ Ապլջահապն ու Վասակն այդ ժամանակ արդեն ծնված էին (եթե ուրիշ զավակներ չի ունեցել): Դատելով Ուոհայեցու մոտ նրանց անունների հիշատակման հերթականուծյունից, Ապլջահապն ավագն է եղել:

Սակայն նրանց անդրադառնալուց առաջ հիշատակենք Գրիգոր Ապիրատի դստերը, որն իր մասին հիշեցնում է Տեկորի 1042 թ. արձանագրուծյան մեջ. «Ես Տիկ(ն)աց Տիկին, դուստր Քրգորոյ Մագիստոսին եւ ամուսին Սարգսի Արեւելից Վեստիս...»⁴⁸: Ուսումնասիրողները հաճախ նրա հորը թյուրիմացաբար նույնացրել են Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու (Բջնեցու) հետ⁴⁹, մինչդեռ Պահլավունի իշխանը մագիստրոսի պատիվ ստացել է ավելի ուշ՝ 1045-ին:

Ոմանց կարծիքով արձանագրուծյան մեջ բացակայում է իշխանուծյուն անունը, «Տիկնաց տիկինը» համարում են մեծարական դիմելաձեւ, ինչպես օրինակ Գրիգոր Պահլավունու քույրն է Բագնայրի արձանագրուծյուններից մեկում գրում. «Ես Սեդա տիկնաց տիկին»⁵⁰: Սակայն կար նաեւ «Տիկնացտիկին» անձնանուն, կրճատ ձեւը՝ Տիկնաց⁵¹, եւ Գրիգոր Ապիրատի դուստրը, մեր

⁴⁶ Լասսիվեցի, էջ 62, **Է. Բ Շահ յի**, Աժի յի նեժձ ձի ոճաձճոճա յի ի ժե Աձձձաձեձի ա... , ն. 167-168.

⁴⁷ **Հ. Մարգարյան**, Հյուսիսային Հայաստանի եւ Վրաստանի ժԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երեւան, 1980, էջ 86:

⁴⁸ **Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 135:

⁴⁹ **Լեռ**, Անի, Երեւան, 1963, էջ 322-327, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 148, **Է. Բ Շահ յի**, Աժի յի նեժձ ձի ոճաձճոճա յի ի ժե Աձձձաձեձի ա... , c 161, եւ այլն:

⁵⁰ **Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, էջ 113:

⁵¹ **Հ. Անադյանը** «Տիկնաց» անձնանվան մասին գրում է. «անշուշտ տիկնաց տիկին ձեւից՝ կրճատմամբ» (**Հ. Անադյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երեւան, 1962, էջ 153):

կարծիքով, հենց այդ անվան կրողն էր:

Ն. Ակինյանը գրում է. «1021-ին երբ Ապիրատ սպանուեցաւ Ապուսուարէն, Վասակ եւ Ապլջահապ վերադարձան Անի. Յովհ. Սմբատ սիրով ընդունեցաւ զանոնք եւ յանձնեց հաւանօրէն անոնց քրոջ, որ կինն էր Վեստ Սարգսի»⁵²: Սակայն դժվար է ստույգ ասել, որ 1021-ին Տիկնացտիկինն արդէն Վեստ Սարգսի կինն էր: Գրիգոր Ապիրատի մահից հետո երբ նրա զավակներն Անի եկան, Հովհաննէս Սմբատն իր խնամակալութեան տակ առավ նրանց եւ հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակ էլ իշխանադատներն ամուսնացրեց Սարգսի հետ, որը մեկն էր «ի գլխաւոր ազատացն Հայոց»⁵³:

Հովհաննէս Սմբատի մահվան ժամանակ Վեստ Սարգսիսը նրա հոգաբարձուն էր⁵⁴: Նա տեր էր մի շարք բերդերի, կառուցել է հծկոնքի վանքը, իսկ Ծառաքարի վանքը բերդի վերածել (բերդը հիշատակվում է նաեւ Մաղաւթբերդ անունով): Հովհաննէս Սմբատի մահից հետո նա փորձեց գրավել թագավորական գահը, բայց անհաջողութեան մատնվեց: Հայտնի չէ, թե Անիի բյուզանդական նվաճումից հետո ինչ է եղել Վեստ Սարգսի հետ: Սակայն հետաքրքիր է, որ հետագայում Ծառաքար բերդն անցել է նրա կնոջ տոհմակիցներին⁵⁵:

Այժմ տեսնենք թե ինչ ճակատագիր ունեցան Գրիգոր Ապիրատի որդիները՝ Ապլջահապը եւ Վասակը:

1045-ին Անին ընկնում է բյուզանդական տիրապետման տակ, Մոնոմախ (1042-1054) կայսեր հրավերով Կոստանդնուպոլիս մեկնած երիտասարդ Գագիկ Բ-ին արգելվում է Հայաստան վերադառնալ: Մեկ տարի անց բյուզանդացիները Անիից հեռացնում են նաեւ Պետրոս կաթողիկոսին եւ իրենց 19 ամյա տիրապետութեան ժամանակ ոչ նրան, ոչ էլ հաջորդ կաթողիկոս հաշիկ Անեցուն չեն թողնում քաղաք վերադառնալ:

Գրիգոր Պահլավունին թեեւ նույնպէս թողնում է հայրենի կալվածքը՝ Բջնին, սակայն մագիստրոսի պատվաստիճան է ստանում⁵⁶, նշանակվում Տա-

⁵² Ն. Ակինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 390:

⁵³ Արիստակիսի Լաստիվերցոյ Պատմութիւն (աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի), Երեւան, 1963, էջ 57:

⁵⁴ Արիստակիսի Լաստիվերցոյ Պատմութիւն, էջ 57:

⁵⁵ Անեցիների կողմից 1186 թ. Ծառաքարի գրավման առնչությամբ Վարդան Արեւելցին եւ «Պատմութիւն Բագրատունի յԱնույ» երկը նշում են, որ բերդը Անիի Սարգիս Բ Եպիսկոպոսի տոհմի սեփականութեանն էր. «ՋճԼԵ. (1186)...ի սոյն թովս... հարեան գօրօֆ Բագրատունի յԱնույ եւ գնացին ի վերայ ամուր բերդին, որ Ծառաքար անուանի, որ էր բնիկ սեփական եւ ժառանգութիւն տեսան Բարսիլ կաթողիկոսին հարցն եւ եղբարցն...» (Մխիթար Անեցի, էջ 109-110, Վարդան Արեւելցի, էջ 136):

⁵⁶ «Գրիգոր որդի Բագրատունի Վասակայ... գնաց առաջի թագաւորին եւ... տայ զբանալին Բջնոյ զթագաւորն եւ զամենայն զիր զհայրենի ժառանգութիւնն եւ... առնու զպատիւ մագիս-

րոնի ու Հայկական Միջագետքի կուսակալ եւ, փաստորեն, դառնում է Հայաստանում ամենաազդեցիկ հայազգի գործիչը⁵⁷ :

Այդ շրջանում կայսրությունն ընդգծված պայքար էր սկսել Հայոց եկեղեցու դեմ⁵⁸ : Խաչիկ Անեցու մահից հետո (1065), երբ բյուզանդացիները փորձում էին արգելել նոր կաթողիկոսի ընտրությունը, հայություն միասնական ջանքերով հնարավոր դարձավ հաղթահարել այդ արգելքը: Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու Վահրամ որդին Գրիգոր անունն ընդունելով դարձավ Հայոց կաթողիկոս (Գրիգոր Բ Վկայասեր):

Այս շրջանում Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին փորձել է արքունիքում ունեցած իր կապերն օգտագործելով արտոնություններ ստանալ նաեւ առանձին վանքերի համար: Այդ առանձնաշնորհին արժանանում են երկու վանք՝ Մարմաշենը, որ հիմնել էր իշխանի հորեղբայր սպարապետ Վահրամ Պահլավունին եւ Կեչառիսը⁵⁹ , որի հիմնադիր Գրիգոր Ապիրատի երկու զավակներն իր փեսաներն էին:

Գրիգոր Ապիրատի որդիների եւ Գրիգոր Բջնեցու դուստրերի ամուսնությունն մասին⁶⁰ ն. Ակինյանը գրում է. «Վկայուած է, թէ Վասակի կինը Գրիգորի դուստրն է, բայց լուած է պատմութիւնը ի մասին Ապլշահապի: Մինչ Վասակ մնաց Արեւելք (Անի, Խաչէնք), Ապլշահապ կերեւայ թէ 1045-ին իր աներոջ հետ գաղթեց Միջագետք եւ տիրացաւ այնտեղ Ծովք ամուր բերդին»⁶¹ : ն. Ակինյանի այն ենթադրությունը, որ հենց Գրիգոր Ապիրատի որդի Ապլշահապն է եղել Գրիգոր Բջնեցու դուստրերից մեկի ամուսինը, որից ծնվել են նրանց Ապիրատ, Գրիգորիս, Վահրամ, Վասակ զավակները, միանգամայն տրամաբանական է: Բնութագրական է հատկապէս Ապիրատ հազվագյուտ անունով անդրանիկ որդու անվանակոչությունը, որի մասին նրա զավակը՝ Ներսէս Շնորհալին գրում է. «Չնախնական անուն առեալ, որ Ապիրատն էր յորջորջեալ»⁶² («Նախնա-

տրոսութեան եւ տեղիս բնակութեան ի սահմանս Միջագետաց...», Արիստակիսի Լաստիվերցոյ Պատմութիւն, էջ 62:

⁵⁷ Հետաքրքիր է, որ Մխիթար Այրիվանեցին, այս իրավիճակն ընդհանրացնելով, գրում է. «Իսկ Մովսէսիսն, որ կալաւ զԳագիկ թագաւորն՝ ետ զիշխանութիւն երկրիս Գրիգորոյ Մագիստրոսի...» (Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 58):

⁵⁸ Կ. Մաթեոսյան, Անի, էջ 36-47, 193:

⁵⁹ Կ. Մաթեոսյան, Հագարաւյա Կեչառիսի հիմնադրման պատմությունից, էջ 77-91:

⁶⁰ Այդ ամուսնությունները տեղի են ունեցել առնվազն 1030-ական թվականներին, եթե նկատի ունենանք Գրիգոր Պահլավունու տարիքը, որը 1021 թվականին՝ Գրիգոր Ապիրատի ու նաեւ իր հոր՝ Վասակի մահվան ժամանակ, բավական երիտասարդ էր:

⁶¹ ն. Ակինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 379-380, Բ. Կիլիկեւեան, Ծովք (Ծովք-Տրոս եւ Հոռմ-Կիլիկ), Վիեննա, 1904, էջ 10-16:

⁶² Ներսէսի Շնորհալոյ Բանի չափաւ, Վենետիկ, 1928, էջ 601:

կան», այսինքն՝ նախնյաց, հայրենի)⁶³: Սակայն տարօրինակ է, որ Ապլջահապ անունն այս տոհմի սերունդների մեջ այլևս չի կիրառվել: Ապլջահապին չի հիշատակում նաև իր տոհմի անցյալը հանգամանորեն ներկայացնող Ներսես Շնորհալին, որի պապն էր⁶⁴:

Քանի որ կաթողիկոսական իշխանությունը շարունակելու տեսակետից Շնորհալու համար չափազանց կարեւոր էր իր եւ ավագ եղբոր՝ Գրիգորի՝ Պահլավունյաց (Ս. Գրիգոր Լուսավորչի) տոհմից սերված լինելն ընդգծելը, նա հատուկ տեղ է տալիս դրան⁶⁵, սակայն նշում է, որ մայրական գծով են կապված եղել Պահլավունիներին: Ինչպես երեւում է Գրիգորը (հետագայում՝ Գրիգոր Գ Պահլավունի, նաև Փոքր Վկայասեր կոչված) եւ Ներսես Շնորհալին կաթողիկոսական բարձր դիրքի համար իրենց հոր՝ Ապիրատի մայրական պապին պարտական լինելով եւ հայրապետական աթոռի նկատմամբ իրենց ժառանգական իրավունքն անվիճարկելի պահելու մղումով, առանձնապես չեն անդրադարձել իրենց հայրական տոհմին: Պատմիչ Սամվել Անեցին, որ իր ժամանակագրությունը կազմել է Գրիգոր Գ-ի պատվերով, 1113 թ. տեղի ունեցած նրա աթոռակալությունը ներկայացնելով կաթողիկոսի ծագման մասին միայն նշում

⁶³ Նոր բաղգիրֆ հայկագեան լեզուի, Բ. Բ. Վենետիկ, 1837, էջ 401:

⁶⁴ «Վիպասանոսինն նախնի ըստ Հովնտի սկսեալ ի վերուստ» երկում Ներսես Շնորհալին պատմում է իր տոհմի մասին, գովաբանական ոճով անդրադառնում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու գործունեությանը, նկարագրում նրա Վահրամ որդու կաթողիկոսանալը (Գրիգոր Վկայասեր), որի բռն թուն էր ինքը: Շնորհալին, որ այնքան սիրով է հիշատակում իր հորը՝ Ապիրատին, զարմանալիորեն չի տալիս նրա հոր անունը, եւ դա այն դեպքում, երբ հիշատակում է Ապիրատի մայրական գծով պապին՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն ու անգամ վերջինին հորը՝ Վասակին (Ներսեսի Շնորհալույ Բանֆ չափաւ, էջ 587-588): Եթե մի պահ ենթադրենք, որ Գրիգոր Բջնեցու դստեր ամուսինը Ապլջահապը չէր, ինչն ակնարկում է Վ. Վարդանյանը («Մովսի Պահլավունիները դարաշրջանի որոգայթներում»․ – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, թիվ 8, Երեւան, 2007, էջ 47-48), այլ մեկ ուրիշը, միեւնոյն է, նրա անունը, փաստորեն, իր սերունդները մոռացության են մատնել, որի ստույգ պատճառն անհայտ է: Բայց, որ այդ մարդն Ապլջահապն էր, երեւում է ոչ միայն այն բանից, որ նա իր ավագ որդուն իր հոր հազվագյուտ անունով Ապիրատ է կոչել, այլեւ հարակից փաստերից: Ապլջահապի որդի Ապիրատի որդի Գրիգոր Գ կաթողիկոսը 1120-ական թվականներին մտադիր էր հաստատվել Անիում: Մինչ այդ Անիում արժողակալած վերջին կաթողիկոսը Ապլջահապի եղբայր Վասակի որդի Բարսեղ Ա-ն է եղել (որն Անիից հեռացել է 1105-ին): Սամվել Անեցին գրում է, որ Գրիգոր Գ-ն Անիի, այսինքն՝ Բարսեղ Ա-ի արժողը համարում է իր «սեփական» արժողը: Դա անհնարին կլինեք, եթե նա Բարսեղի տոհմակիցը չլինեք: Իսկ Ներսես Շնորհալին Բարսեղ Ա Անեցուն համարում է իր նախնին եւ «արեւնառուն», այսինքն՝ արյունակիցը (Ներսեսի Շնորհալու Հայոց կաթողիկոսի թուղթ, էջ 8):

⁶⁴ Ուռնայեցի, էջ 238:

⁶⁵ Հատկանշական է 1166 թ. ապրիլի 17-ին Հոռմկլայում կաթողիկոսական ձեռնադրության ժամանակ Ներսես Շնորհալու արտասանած նաղի այն հատվածը, որը վերաբերում է նրա նախնիներին՝ Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Գրիգոր Վկայասեր եւ Բարսեղ Անեցի (Ներսեսի Շնորհալու Հայոց կաթողիկոսի թուղթ, Վենետիկ, 1875, էջ 8):

է. «...Տէր Գրիգորիս մեծաշուք պատուով նստեալ յաթոռ վիճակի Սրբոյն Գրիգորի Հայաստանեայցս լուսաւորչի. որ յազգէ նորին հարազատութեան ճանաչի»⁶⁶: Հետաքրքիր է, որ «Պատմութիւն Սրբոց Հարցն մերոց» ուշագրավ բնագրում Գրիգոր Գ-ի հայր Ապիրատ իշխանը համարվում է ոչ թէ Գրիգոր Վկայասերի քրոջ զավակը, այլ եղբորորդին⁶⁷: Կաթողիկոսական իշխանության փոխանցումը այսօրինակ ուղիղ (արական գծով) ժառանգականութեամբ շատ ցանկալի պիտի լինէր Գրիգոր Գ-ի եւ նրա եղբոր՝ Ներսես Շնորհալու, ինչպէս նաեւ նույն տոհմից սերող մյուս կաթողիկոսների համար: Հնարավոր է, որ նրանց ժամանակ էլ շրջանառվել է Գրիգոր Վկայասերի եւ Ապիրատի հոր եղբայրներ լինելու մասին կեղծ տեղեկությունը, որը տեղ է գտել վերոնշյալ (հավանաբար 12-րդ դարի վերջերի) բնագրում:

Ձի բացառվում, որ իր հետնորդների կողմից մոռացութեան մատնված Ապլջահապը բավական վաղ է մահացել: Նման ենթադրութեան օգտին է խոսում այն, որ նրա կրտսեր եղբայր Վասակն իր ամենակրտսեր որդուն (դատելով Ուսոյեցու թվարկումից)⁶⁸ կոչել է Ապլջահապ, գուցէ ի հիշատակ մահացած եղբոր:

Հավանաբար Ապլջահապի զավակները մանուկ հասակից մնացել են մայրական պապի՝ Գրիգոր Մագիստրոս Բջնեցու խնամքին: Մասնավորապէս այդ իմաստը կարելի է տեսնել Ներսես Շնորհալու խոսքերում, որը Գրիգոր Բջնեցուն իր հոր՝ Ապիրատի նկատմամբ վերաբերմունքը բնութագրում է «Հօրն մերոյ նա հայր եղեալ, ըստ մայրականն մեջնորդեալ»⁶⁹ բառերով: Այսինքն՝ մայրական պապն է, որ հայրութուն է արել իր հորը:

Հատկանշական է, որ Գրիգոր Բջնեցու որդին՝ Գրիգոր Վկայասերը, նույնպէս շատ կապված է եղել հատկապէս իր այս քրոջ ընտանիքի ու նրա

⁶⁶ Սամուէլի Բանանայի Անեցոյ Հաւամունքի ի գրոց պատմագրաց՝ յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրափաղ արարեալ, յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով *Արշակ Տէր-Միքելեանի*, Վաղարշապատ, 1893, էջ 122, Հմմտ., ՄՄ, ձեռ. թիվ 5619, էջ 101բ-102ա: Անիի պատմության դրվագները ներկայացնելիս Սամվել Անեցին ընդհանրապէս չի նշում Գրիգոր Գ-ի արական գծով նախնիներից որեւէ մեկին: Հասանելիները չեն հիշատակվում նաեւ այլ աղբյուրներով: Օրինակ, գրելով որ Մարմաշենը հիմնադրել է Վահրամ Պանկավունին, Բագնայրը՝ Սմբատ Մագիստրոսը, Խծկունը՝ «մեծապատիվ» Վեստ Սարգիսը եւ այլն, Սամվել Անեցին ոչինչ չի գրում Կեշառիսի հիմնադրման կամ Հավուց թաղի մասին: Հայտնի է, որ ժամանակագրությունը կազմելիս Անեցին առաջնորդվել է պատվիրատուի նախասիրություններով ու ցանկություններով (**Կ. Մաքեդոնյան**, Սամվել Անեցին Անիի պատմության մասին. – «Էջմիածին», 2006, Բ-Գ, էջ 72-85):

⁶⁷ «Իսկ տէր Վահրամ (Գր. Վկայասեր – Կ. Մ.) եւ գմանուկն Գրիգորիոս, գորդի Ապիրատին եղբորորդոյ իւր, յանձնեալ տէր Բարսղի ուսման դպրութեան, զի ետ մահուան իւրոյ նստուցէ արթուն» (Տէս Լ. **Տէր-Պետրոսյան**, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, հավելված 1, էջ 512):

⁶⁸ **Ուոնայեցի**, էջ 238:

⁶⁹ Ներսեսի Շնորհալոյ Բանք չափաւ, էջ 587-588:

չորս զավակների հետ: Վկայասերն էր, որ քրոջ զավակներից մեկին՝ Գրիգորիսին, իր հետ Կոստանդնուպոլիս տարավ, ապա կաթողիկոս դարձրեց եգիպտոսում եւ շուտով պաշտոններ ապահովելով այնտեղ ուղարկեց նրա եղբայրներին՝ Վահրամին եւ Վասակին⁷⁰, հոգ տարավ նաեւ եղբայրներից ավագի՝ Ապիրատի զավակների համար՝ կտակելով, որ նրա Գրիգոր որդուն (Գրիգոր Գ) փոխանցվի հայրապետական աթոռը: Ավելացնենք, որ երբ հանգամանքների բերումով այդ պատգամի կատարումը տեղի ունեցավ Գրիգորի համար շատ վաղ տարիքում, ժամանակակիցները չառարկեցին գլխավորապես այն պատճառով, որ նրան համարեցին «ընտրեալ ի սուրբ ազգէ»⁷¹, այսինքն՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից:

Ապլջահապի որդի Ապիրատից սկզբնավորված այս տոհմաճյուղի ներկայացուցիչները Հայոց կաթողիկոսական աթոռն իրենց ձեռքում պահեցին 90 տարի, մինչեւ Գրիգոր Զ Ապիրատի (1194-1203) աթոռակալությունը⁷²: Նրանք իրենց համարում էին Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տոհմակիցներ՝ Պահլավունիներ եւ հաջորդաբար բազմում կաթողիկոսական աթոռին տոհմական ժառանգականության իրավունքով: Կաթողիկոսական այս տոհմի անդամներին Ն. Ակինյանն անվանում է «պատվաստված Պահլավունիներ»⁷³:

Գրիգոր Ապիրատի կրտսեր որդին՝ Վասակն իր որդիների հետ առաջնակարգ դեր ստացավ Անիում հատկապես բյուզանդացիների հեռանալուց հետո, Շահադադյանների տիրապետության շրջանում: 1064 թվականին Անին գրավեց սելջուկ սուլթան Ալփասլանը եւ քիչ անց այն տվեց Աբուլասվարի՝ Աշոտ Գ-ի աղջկանից ծնված որդուն՝ Մանուչեին: Վերջինիս տիրապետության եւ Հասանյաններին քաղաք հրավիրելու մասին ուշագրավ տեղեկություն է պահպանվել Վարդան Արեւելցու պատմության մեջ: Նա գրում է, որ Մանուչեն «...յաւելոյր ի պարիսպն Անույ եւ յամրութիւնս նորա. եւ ած ի քաղաքն զամե-

⁷⁰ Ն. Ակինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 380-385:

⁷¹ Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանի ձեռագրաց, էջ 422:

⁷² Նախ հաջորդաբար Հայոց կաթողիկոս դարձան իշխան Ապիրատի որդիներ Գրիգոր Գ Պահլավունին 1113-1166 թթ. եւ նրա եղբայր Ներսէս Գ Կլայեցին (Շնորհալի) 1166-1173 թթ.: Սրանց Վասիլ եղբոր որդին էր կաթողիկոս Գրիգոր Գ Տղան (1173-1193), Վասիլի դստեր որդին էր Գրիգոր Ե Քարավեժ (1194) կաթողիկոսը, իսկ Զորավար եղբոր որդին էր կաթողիկոս Գրիգոր Զ Ապիրատը (1194-1203): Զորավարի դստեր՝ Շահանդուխտի եւ իշխան Օշինի որդին էր Կիլիկիայի հայտնի եկեղեցական գործիչ Ներսէս Լամբրոնացին:

⁷³ «Պատուաստուած Պահլավունիներ» վերնագրի տակ Ն. Ակինյանը գրում է. «Պահլավունիներու արական գիծը շիջաւ Գրիգոր Մագիստրոսի թոններու մէջ, որոնք շրջուցին ժառանգ: Բայց պահլաւական արինը պատուաստուեցաւ ուրիշ իշխանական տուներու, որոնք պարծեցան Պահլաւունի ծագումով: Այդ պատուաստումը կատարուեցաւ միջնորդութեամբ Բջնեցի Գրիգոր Մագիստրոսի երեւ դուստրերու, որոնք հարս գացին Ապիրատեանց եւ Թոննիկեանց» (Ն. Ակինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 372-373):

նայն մնացեալ իշխանան, որպէս եւ մեծաւ հանդեսիւ ընդ առաջ ելեալ մուծանէր ի ներքս զԳրիգոր զորդին Վասակայ, զթոռն Ապիրատին. զոր ասեն ունել ի գլուխ ազատականացն հինգհարիւր թագս երեւելիս. զի տէր էր մեծ զօրաց եւ բազում ազատաց: Եւ էր եղբայր տէր Բարսղի, որ զկնի Գէորգեայ ձեռնադրեցաւ ի Հաղբատ կաթողիկոս հրամանաւ եւ կամօք Մանուչէին եւ ամենայն Հայոց: Եւ շինեցաւ քաղաքն Անի ոչ ինչ պակաս քան գառաջինն»⁷⁴:

Շատ հնարավոր է, որ այս հատվածը եւս Վարդան Արեւելցին քաղել է Մխիթար Անեցու պատմությունից: Այդ մասին է հուշում նախորդ հատվածի հետ համեմատությունը: Երկու դեպքում էլ պատմիչն օգտագործում է «ասում են թե» արտահայտությունը («զսմանէ ասեն», «զոր ասեն»), մեծարական խոսքերով է ներկայացնում Հասանյանների զորությունը (մի դեպքում նշելով տասներկու հազար հեծյալներին, մյուս դեպքում՝ հինգ հարյուր «թագակիր» ազատներին): Նկատենք, որ Մխիթարի ժամանակ Անիի եպիսկոպոսն այս նույն տոհմի ներկայացուցիչ Բարսեղ Բ Անեցին էր: Եւ վերջապես, Անիի կյանքի մասին Մխիթարի պատմությունն էր ամենահավաստի աղբյուրը, որին կարող էր վստահել Վարդան Արեւելցին: Հատվածի ավարտական նախադասությունն էլ դրա հավաստումն է: Մանուչէի ժամանակ Անիի վերաշինումը «ոչ պակաս քան նախկինը», մի պատասխանատու հայտարարություն էր, որ 13-րդ դարում ապրող Վարդան Արեւելցին դժվար թե իրեն թույլ տար, եթե լավատեղյակ աղբյուրից չքաղեր այդ միտքը:

Հիշյալ հատվածը մի շարք կարեւոր հանգամանքներ է պարզում: Նախ այն, որ բյուզանդական տիրապետության շրջանում եւ Ալփասլանի սելջուկյան ներխուժումից հետո Վասակն ու նրա որդի Գրիգորը կարողացել են պահպանել իրենց զինական ուժն ու զորությունը⁷⁵: Նրանք նոր պայմաններին հարմարվելով կարողացել են բանակցային ճանապարհով համաձայնության գալ Մանուչէի հետ եւ ընդունելով նրա գերակայությունը Անի վերադառնալ: Դա տեղի է ունեցել Մանուչէի իշխանության անցնելուց կարճ ժամանակ անց, քանի որ արդեն 1072 թ. Վասակի որդին՝ Բարսեղը, Անիում եպիսկոպոս է ձեռնադրվել:

Վկայությունից պարզվում է, որ Անի վերադառնալու ժամանակ թեեւ Վասակը ողջ էր, սակայն գուցե ծերության պատճառով, առաջնությունը զիջել էր ավագ որդուն՝ Գրիգորին: Նույն հատվածից երեւում է, որ Բարսեղի կաթողիկոսական ձեռնադրությունը (1081) տեղի է ունեցել նաեւ Մանուչէի կամքով

⁷⁴ Վարդան Արեւելցի, էջ 108:

⁷⁵ Հայտնի է, որ Հայաստանում բյուզանդական տիրապետությունը հատկանշվում էր հայկական զինվորականության կազմալուծման ֆաղափակաւորյամբ (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 434-435):

«հրամանաւ եւ կամօք Մանուէին»:

Մինչեւ Վասակի որդիներ Գրիգորի ու Բարսեղի գործունեությանը ծանոթանալը անդրադառնանք Բաղայ (Սյունիքի) թագավորության վերջին գահակալներից մեկի՝ Սենեքերիմի սպանության մասին Վարդան Արեւելցու եւ Մխիթար Այրիվանեցու մոտ պահպանված մի տեղեկության, որն առանձին մեկնաբանության կարիք ունի:

Վերը նշված՝ Մանուէի ժամանակ Հասանյանների Անի գալու մասին հատվածից անմիջապես առաջ Վարդան Արեւելցու մոտ կարդում ենք հետեւյալը. «Ի հինգ հարիւր քառասուն եւ երեք (1094) թուին առաքեաց Փատլուն ամիրայն Գանձակայ զՎասակ Պահլաւ որդի Գրիգորոյ Մագիստրոսի, ամենայն զօրօքն Առանայ յանառիկ յամուրան Բաղայ եւ Կապանին, որ եւ խաբեութեամբ հնարեալ մտին անդր եւ սպանեալ զՍենեքերիմ արքայն Հայկազնի...»⁷⁶: Սենեքերիմի սպանության մասին ավելի հանգամանորեն պատմում է Ստեփանոս Օրբելյանը, ըստ որի, այն տեղի է ունեցել ոչ թե Վասակի, այլ նրա որդու՝ Գրիգորի հարկադրական մասնակցութեամբ (այդ մասին՝ քիչ հետո): Սակայն այս հատվածը հետաքրքրական է նրանով, որ այստեղ Վասակի հայրը՝ Գրիգոր Ապիրատը, ներկայացվում է Գրիգոր Մագիստրոս անունով, ինչպես որ վերը նշված 11-րդ դարի արձանագրություններում: Այս տեղեկությունն Արեւելցիին վստահաբար Մխիթար Անեցուց չի քաղել, քանի որ վերջինս, ինչպես տեսանք, իշխանին կոչում է Ապիրատ:

Գրիգոր Մագիստրոս անվան առկայությունն այս հատվածում ոմանց թյուրիմացություն մեջ է գցել, ենթադրել տալով, որ խոսքը նույնանուն Պահլավունի (Բջնեցի) իշխանի մասին է, մանավանդ որ Վասակի անվան կից նշված է «Պահլաւ»: Սակայն Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու Վասակ անունով որդին հեռավոր Անտիոքի դուքան էր եւ դավադրաբար սպանվել է 1078 թվականին⁷⁷: Հ. Մանանդյանը գրում է. «Վարդանը եւ Մխիթար Այրիվանեցին կարծում են սխալմամբ, որ այս արշավանքի ժամանակ Փատլունի զորավարն էր Գրիգոր Մագիստրոսի որդին՝ Վասակ Պահլավունին»⁷⁸: Սակայն հիշյալ պատմիչները չեն սխալվում, պարզապես նրանց ունեցած սկզբնաղբյուրը Գրիգոր Մագիստրոս նախնական անունով է կոչել Վասակի հորը՝ Գրիգոր Ապիրատին: Իսկ Վասակին նրանք իրավունք ունեին նաեւ «Պահլաւ» կոչելու, քանի որ վերջինիս մայրը Գրիգոր Բջնեցու դուստրն էր: Սխալմունքը միայն նրանում է, որ հիշյալ դեպքերի մասնակիցը ոչ թե Վասակն էր (նա այդ ժամանակ առնվազն

⁷⁶ Վարդան Արեւելցի, էջ 108:

⁷⁷ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Ա, Երևան, 2005, էջ 418-419:

⁷⁸ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 88, Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, էջ 50:

90-ամյա ծերունի կլիներ), այլ նրա որդին՝ Գրիգորը:

Վասակի որդիները՝ իշխան Գրիգոր և Բարսեղ Ա կաթողիկոս

Վասակը ունեցել է չորս որդի՝ Գրիգոր, Բարսեղ, Հասան, Ապլջահապ: Ինչպես վերը տեսանք, սրանցից առաջինը հիշվում է պապի անունով անվանակոչված Գրիգորը, որի գլխավորությամբ Հասանյանների այս ընտանիքը Անի է վերադարձել Մանուչե ամիրայի հրավերով: Երկրորդ հիշատակվողը Բարսեղն է, որը Անիի եպիսկոպոս է դարձել 1072 թվականին, իր մորեղբոր՝ կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերի կամքով. «...Տէր Գրիգորիս (Վկայասերը – Կ. Մ.) գնացեալ ի մայրաքաղաքն Հայոց, որ կոչի Անի, և անդ ձեռնադրեաց եպիսկոպոս զԲարսեղն՝ զքեռորդին իւր՝ զորդի Վասակայ, որդւոյ Ապիրատին, որդւոյ Հասանայ»⁷⁹:

Գրանից շատ շանցած՝ 1081 թ. Գրիգոր Վկայասերի համաձայնությամբ Բարսեղը Հաղբատում հանդիսավորապես ձեռնադրվում է Հայոց կաթողիկոս ու փառավոր երթով ուղեւորվում Անի, որի մուտքի մոտ նրան դիմավորում են իր ազգակիցներն ու ցնծացող ժողովուրդը. «...ի վանքն, որ կոչի Հաղբաթ, ձեռնադրեցին զտէր Բարսեղ կաթողիկոս յաթոռ սրբոյն Գրիգորի՝ ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց... Յայսմ ժամանակի նորոգեալ եղև աթոռ սրբոյն Գրիգորի ի քաղաքն Անի... Եւ ելեալ գայր Բարսեղ կաթողիկոսն Հայոց ի թագաւորաբնակ քաղաքն Անի, և ելեալ ամենայն Տունն Շիրակայ գնալ ընդ առաջ նորա, և ահա գայր Վասակ՝ հայրն տէր Բարսղի և եղբարք նորա՝ Հասան և Գրիգոր և Ապլջահապ, արք քաջք և հզօրք՝ հանդերձ եպիսկոպոսօք, և նստուցին զտէր Բարսեղ յաթոռ տեառն Պետրոսի: Եւ եղև օրն այն օր մեծ և ուրախութիւն ամենայն Տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ հայրապետութեանն ի քաղաքն յԱնի»⁸⁰:

Այստեղ ուշադրութեան է արժանի ոչ միայն Բարսեղի տոհմակիցների թվարկումը, այլև այն, որ պատմիչն Անիի աթոռը համարում է քաղաքից հեռացած վերջին կաթողիկոս Պետրոսի (Գետադարձ) աթոռը:

Մինչև Գրիգոր Վկայասերի մահը՝ 1105 թ., Բարսեղ Ա Անեցին համարվում է նրա աթոռակիցը, որից հետո՝ մինչև 1113 թ.՝ միանձնյա կաթողիկոս, թեև ձեռնադրութունից անմիջապես հետո նա իր ձեռքն է վերցնում կաթողիկոսական վարչական իշխանությունը:

Հայաստանյայց եկեղեցու ընդհանուր վիճակն այդ ժամանակ աննախա-

⁷⁹ Ուոնայեցի, էջ 226, Սմբատ Սպարապետ, էջ 82:

⁸⁰ Ուոնայեցի, էջ 236-238:

դեպ էր, առաջացել էին մի քանի հակաթոռ կաթողիկոսություններ⁸¹: Բարսեղ Անեցին Կաթողիկոսական աթոռն ամրապնդելու եւ եկեղեցու դրույթունը բարձրելու համար 1090 թ. մեծ պատվիրակությամբ ուղևորվում է սելջուկյան պետության տիրակալ Մելիքշահի մոտ, նրանից ստանում անհրաժեշտ արտոնություններ, որոնք շուտով գործադրում է հակաթոռ կաթողիկոսությունների դեմ⁸²: Ինչպես Սամվել Անեցու ժամանակագրության լրացնողներից մեկն է գրում, Բարսեղը հնազանդեցնում է «գամենայն հակառակն»⁸³:

Բարսեղ Անեցու գործունեությունը բավական լավ է ուսումնասիրված⁸⁴, ուստի այստեղ դրան չենք անդրադառնում: Նշենք միայն, որ մինչ Բարսեղը Անիում քայլ առ քայլ ամրապնդում է եկեղեցու դիրքերը, վերականգնում կաթողիկոսարանի դպրոցը, այն հանձնելով ժամանակի նշանավոր վարդապետ Հովհաննես Սարկավազին⁸⁵, հոգ տանում ժողովրդի հոգևոր կորույթ պահպանելու մասին⁸⁶, նրա եղբայր Գրիգոր իշխանն իր զինվորական ծառայությունն էր կատարում Շահադադյանների մոտ՝ երբեմն հարկադրված լինելով գործել նաև իր հայրենակիցների դեմ:

Ստեփանոս Օրբելյանը Բաղայ թագավորության կործանման անդրադառնում է երկու անգամ, հակառակ հերթականությամբ: Նախ «Սյունիքի թագավորները» բաժնում (գլ. ԾԹ) պատմում է Սենեքերիմ թագավորի սպանությունն մասին (շուրջ 1094 թ.), իսկ ավելի ուշ, Կապանի գրավման եւ թագավորության անկման բաժնում (գլ. ԿԱ) տեղեկացնում է, թե ինչպես էր Սենեքերիմը, մի հարցում խոստումնազանց լինելով, մահմեդականների թշնամությունը հարուցել⁸⁷:

⁸¹ Մ. Օրմանյանը գրում է. «Այս շփոթ կացութեան մէջ Բարսեղն էր միայն, որ իրաւ հայրապետական պաշտօն կը վարէր, իր հօտին հոգածութիւնն ունէր եւ անոր ներքին եւ արտաքին պէտքերը լրացնելու կ'աշխատէր: ...Իր մօտեղքօր (Գրիգոր Վկայաստի - Կ. Մ.) բարեացակամութենէն օգտուելով եւ անոր ձեռնարկի վիճակին դատարկը լրացնել փափաքելով, համարձակ կընդլայնէր իր ձեռնարկները...» (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1536):

⁸² Ուռնայեցի, էջ 256-258:

⁸³ Անեցի, էջ 117:

⁸⁴ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1506-1576, Կ. Մաթեմատիկան, Անի, էջ 47-58:

⁸⁵ Կ. Մաթեմատիկան, Հովհաննես Սարկավազի գործունեությունն Անիում. - «Էջմիածին», 2005, է-Ը, էջ 59-72:

⁸⁶ Վարդան Արեւելցու վկայությամբ 1094 թ. մեծ հանդիսավորությամբ Անի է բերվում մի նշանավոր արքայություն՝ Նունեի խաչը, որը Հայաստան էր տեղափոխվել դեռևս Սահակ Պարթևի ժամանակ, պահվել տարբեր տեղերում: Այն Անի բերելով՝ Բարսեղ կաթողիկոսն այստեղ դրա համար հատուկ տուն է սահմանում (Վարդան Արեւելցի, էջ 115):

⁸⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմությունն անհանգիստ Սիսական, Տիֆլիս, 1910, էջ 332-333, Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 277-278:

Օրբեկյանը գրում է, որ Մելիքշահի մահից հետո, Գանձակի ամիրան Աենեքերիմին պաշարում է բերդում: Ամիրայի հետ էր «Շիրակայն իշխանն՝ Գրիգոր Ապիրատեան»⁸⁸: Տեսնելով բերդի անմատչելիությունը ամիրան Գրիգորին ուղարկում է Աենեքերիմի մոտ, համոզելու, որ իր մոտ գա, որից հետ նրան պարգեւներով ազատ կարձակի, իհարկե, չմոռանալով Գրիգորին սպառնալ, որ եթե Աենեքերիմին չբերի, կյանքից կզրկվի: Գրիգորը բերում է Աենեքերիմին, ամիրան դրժում է խոստումը, սպանում թագավորին եւ թողնում հեռանում է իր երկիրը: Աենեքերիմի որդիները, Սյունյաց մեծամեծերը գալիս սգում են թագավորի կորուստը եւ նրա դին տանում են հողին հանձնում Վահանավանքում⁸⁹: Սյունյաց գահը ժառանգում է Աենեքերիմի որդի Գրիգորը:

Հասանյան Գրիգոր իշխանի վարքն այս պատմության մեջ պայմանավորված էր նրա ծառայության բնույթով: Նա իր գորականներով պետք է ծառայեր Անիի ամիրային, եւ հենց այդ պարտականությունը կատարելիս էլ, որոշ ժամանակ անց, զրկվեց կյանքից:

Վարդան Արեւելցին պատմելով Գրիգորի մահվան մասին (1099 թ.), նրան ներկայացնում է որպես քաջ պատերազմող, միաժամանակ ցույց է տալիս նրա վայելած մեծ հեղինակությունը: Արեւելցին, մեր կարծիքով, Մխիթար Անեցու պատմությունից օգտվելով, գրում է. «...ազգ մի սկիւթական, որ ի վաղեցեաց ժամանակաց ղողեալ կեայր առ Վրկանօք, անուն գլխաւորին ելխագի կոչեցեալ, որ եկն եօթն հազարաւ ընդ միջոցս աշխարհի մինչեւ յԱնի քաղաք պատերազմաւ. եւ մեռաւ անդ եղբայր նորա, որ նման էր Գողիադու հսկայի, ի Գրիգորոյ որդւոյ Վասակայ, թոռին Ապիրատին, որ գկնի աւուրց նահատակեցաւ ի Կաղզուանն, զերծուցեալ ի մահուանէ զամիրայն Անւոյ զՄանուէլ. եւ տարեալ թաղեցին զնա ի Կեչառուս. եղբայր Տէր Բարսղի կաթողիկոսի. եւ Մանուէլ եւ ամենայն զօր բանակին Հայոց գկնի դիոյն»⁹⁰:

Գրիգոր իշխանի հանդիսավոր հուղարկավորությունը Կեչառիսում վկա-

⁸⁸ Ստեփանոս Օրբեկեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 320:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 320-321, Ստեփանոս Օրբեկեան, Սյունիի պատմություն, էջ 270:

⁹⁰ Վարդան Արեւելցի, էջ 113-114, աշխարհաբար՝ էջ 153: Ներկայացնում ենք այս հատվածի մեծ կատարած աշխարհաբար թարգմանությունները, քանի որ հրատարակության մեջ եղած թարգմանության մեջ կան իմաստային զգալի շեղումներ բնագրից (տե՛ս Կ. Մարտոսյան, Վարդան Արեւելցի Անիի պատմության մասին. – «Էջմիածին», 2002, էջ 92-95). «...Սկյութական մի ցեղ, որ վաղ ժամանակներից աննկատ ապրում էր Վրկանից աշխարհի մոտ, որի առաջնորդի անունը ելխագի էր, յոթ հազար հոգով, պատերազմելով (Հայոց) աշխարհի միջով գալիս է մինչեւ Անի քաղաքը, եւ այդտեղ նրա եղբայրը, որ նման էր հսկա Գողիաթին, սպանվում է Վասակի որդի եւ Ապիրատի թոռ Գրիգորից, որը օրեր անց նահատակվում է Կաղզվանում, մահից փրկելով Անիի ամիրա Մանուէլին, եւ նրան՝ Բարսեղ կաթողիկոսի եղբորը՝ տանում թաղում են Կեչառիսում եւ դիակի հետեւից գնում էին Մանուէլն եւ հայոց բանակի ամբողջ զորքը»:

յում է, որ Գրիգոր Ապիրատի հիմնադրած այդ վանքը նրա որդի Վասակի տոհմաճյուղի հանգստարանն էր:

Գրիգորի մահվան մասին փոքր ինչ այլ կերպ է պատմում Մատթեոս Ուռհայեցին: Նախ իշխանին կոչում է «Գրիգոր կուրապաղատ արեւելից», ապա նշում, որ նա զորքով գնաց Կաղզվան, այնտեղ պարտութիան մատնեց թուրքերին, որից հետո Անի վերադառնալու ճանապարհին սպանվեց դրանակալ մի թուրքի արձակած նետից. «...դարձեալ գնալով ի քաղաքն Անի, յայնժամ մի ոմն ի դարանի կայր ի թուրք զորացն ընդ ծառով միով, եւ գաղտ նետիւ հարեալ գնա ի բերանն եւ ի սաստիկ խոցոյն ի յերկիր անկեալ աւանդեաց զհոգին, եւ եղև սուգ մեծ Շիրակայ եւ ամենայն տանն Հայոց»⁹¹:

Այսպիսով Արեւելցին եւ Ուռհայեցին միմյանց լրացնելով ներկայացնում են Գրիգորի մահվան հանգամանքները: Զարմանալի է, բայց փաստ, որ Վասակի ավագ որդուն՝ Գրիգորի սպանութիւններից շուրջ մեկ տասնամյակ անց (մոտ. 1110 թ), Վասակի եղբոր՝ Ապլշահապի ավագ որդուն՝ Ապիրատ իշխանի սպանութիւնը տեղի է ունեցել ճիշտ նույն ձեւով՝ դրանակալ թշնամուց նետահարութիւնով, որը պատկերավոր կերպով նկարագրել է նրա որդին՝ Ներսես Շնորհալին⁹²:

Կարծես թե ճակատագրական մի բան կա այս տոհմի պատմութեան մեջ, սկսած Գրիգոր եւ միաժամանակ Ապիրատ առեղծվածային անունով անհայտ մեկի, միանգամից մագիստրոսի պատվաստիճանով պատմական թատերաբեմ իջնելուց, նրա եղբրական մահից, մինչեւ նրա անուններով անվանակոչված ավագ թոռների՝ Գրիգորի եւ Ապիրատի նույնանման սպանութիւնը: Ակամա այդ տխուր օրինաչափութիւնների շարունակողը եղավ նաեւ Գրիգոր իշխանի եղբայրը՝ Բարսեղ Ա Անեցին, որը կաթողիկոսի համար անսովոր վախճան ունեցավ: 1113 թ. մայիսին նա զոհ գնաց մի դժբախտ պատահարի, անսպասելիորեն փլված շենքում մահացու վիրավորվելով: Սակայն մինչեւ մահկանացուն կնքելը Բարսեղը հասցրեց կատարել 1105 թվականին մահվան մահճում գտնվող Գրիգոր Վկայասերին տված խոստումը⁹³ եւ Ապիրատ իշխանի որդուն՝

⁹¹ Ուռհայեցի, էջ էջ 288-289:

⁹² Շնորհալին գրում է, որ այն օրը, երբ իր եղբայրը ֆահանայական ձեռնադրության արժանացավ, եւ իրենի նուախության մեջ էին, գույժ ստացան իրենց հոր մահվան մասին, որը տեղի էր ունեցել Մովսէս ամրոցում, հետեյալ կերպ. «Թագմաբար անդ դարանեալ, / Հագարացի ոմն նստեալ, / Ըզլայնայի են լի ֆառչեալ, / Թէ երբ նայի դետակն առեալ: / Յորժամ ետես ունայնացեալ, / Ի վահանէն, որով ծածկեալ, / Երեթեւան ետաթումեալ, / Յանկարծակի ըզնա հարեալ... / Եւ զյաղթանդամն շախչախեալ...» (Ներսեսի Շնորհալույ Բանի չափաւ, էջ 602-603):

⁹³ Բարսեղն Անիից Քեսուն է գալիս Գրիգոր Վկայասերի կանչով, լսում նրա վերջին կամքը, ըստ որի Բարսեղից հետո Հայոց կաթողիկոս պիտի ձեռնադրվեր Վկայասերի փոքր թոռը՝ Գրիգորը, որն այդ ժամանակ մանուկ էր: Երբ 1105 թ. Բարսեղը դառնում է միանձնյա

15 կամ 17 ամյա Գրիգորին եպիսկոպոս ձեռնադրել: Բարսեղի մահից մի քանի օր հետո, նրա պատգամի համաձայն, Գրիգորը ձեռնադրվեց կաթողիկոս (Գրիգոր Գ Պահլավունի) եւ շարունակեց «Պահլավունյաց» կաթողիկոսական տոհմը:

Հասանյանները որպես աշխարհիկ եւ հոգեւոր առաջնորդներ լայն գործունեություն են ունեցել Անիում նաեւ 12-րդ դարում⁹⁴, որն առանձին քննությունն նյութ է:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ հայտնի եւ նորահայտ նյութերի շնորհիվ ուրվագծվում է Անիի Բագրատունյաց թագավորության իշխանական տներից մեկի սկզբնավորման պատմությունը: Քեղի ամրոցի իշխան Հասանի ավագ որդին՝ Գեւորգը ժառանգել է հոր իշխանությունը, միաժամանակ 1002 թ. կառուցել է Հավուց թառի Կաթողիկե եկեղեցին, իսկ կրտսեր որդին՝ Գրիգոր Ապիրատն իր խելքով եւ ձեռներեցություններ կարողացել է ավելի մեծ դիրքի հասնել, արժանանալ մագիստրոսության պատվաստիճանի եւ «մեծ իշխան» հորջորջման: 1003 թ. Գրիգոր Ապիրատը կառուցել է Կեչառիսի Ս. Գրիգոր մեծադիր եկեղեցին: 1021 թ. Բագրատունի Հովհաննես Սմբատ եւ Աշոտ Դ եղբայրների միջեւ ծագած գահակալական կռիվներից հետո, Աշոտի լարած խարդավանքի ժամանակ հրաժարվելով թագավորասպան դառնալուց, Գրիգոր Ապիրատն ընտանիքով ապաստանել է Դվինի ամիրայի մոտ, սակայն այստեղ դավադրաբար սպանվել է: Նրա ընտանիքը տեղափոխվել է Անի, ուր Հովհաննես Սմբատ թագավորն ստանձնել է մահացած իշխանի գավազների խնամակալությունը: Գրիգոր Ապիրատի դուստրը կնություն է տրվել Վեստ Սարգիս իշխանին, իսկ որդիները՝ Ապլջահապը եւ Վասակը կնություն են առել Գրիգոր Պահլավունի (Բջնեցի) իշխանի երկու դուստրերին: Առաջինի ընտանիքը 1045 թվականից հետո բյուզանդական ծառայության անցած եւ մագիստրոս դարձած Գրիգոր

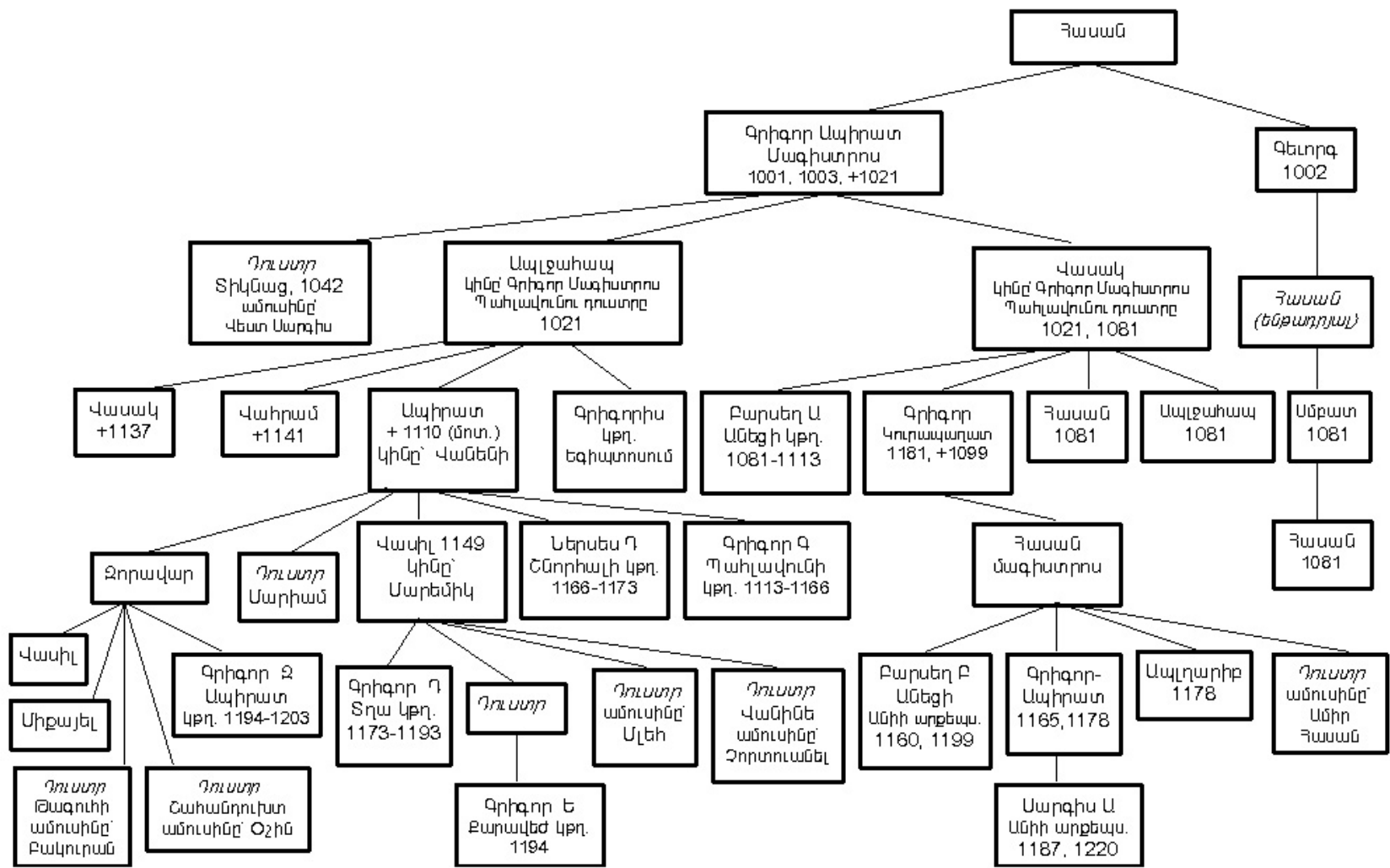
աթոռակալ, նրա առաջ բարձրանում է աթոռանիստ տեղի խնդիրը. վերադառնալ Անի, թե՛ մնալ Քեսունի շրջանում: Բարսեղը որոշում է մնալ, որից դժգոհ են մնում Հայաստանում: Գրիգոր Դարանաղեցին գրում է, որ «յորժամ հեռացաւ Տէր Բարսէղն... ի յԱնտյ», դրանից դժգոհեցին «մեծամեծ հոշակատր վանորէից եպիսկոպոսն»: Հետաքրքիր է, որ նրա թվարկած հինգ վանքերից երկուսը Հասանյան տան հոգեւոր կենտրոններն էին՝ Կեչառիսը եւ Հավուց թառը (Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեստոյ, Երուսաղեմ, 1915, էջ 303):

⁹⁴ Անիի Հասանյանների մասին տե՛ս Ն. Ակինյան, **Ներսէս Լամբրոնացի**, էջ 394-397, Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի եւ Վրաստանի..., էջ 102, 120, 155-156, 166, Կ. Մաքետոսյան, Անի, էջ 62-82, 116-120: Մեր կարծիքով Հասանյանների տոհմից է եղել նաեւ Մաղարդավանքի առաջնորդ Գրիգորիսը, որը հիշվում է «Էջմիածնի Ավետարանի» 1173 թ. հիշատակարանում եւ մեկ այլ ձեռագրի անթվական հիշատակարանում, որ անվանվում է «Գրիգորէս, որդի Ապիրատին»: Հետաքրքիր է, որ այդ ձեռագիրը Մաղարդավանքին նվիրողը բնակվում էր «մերձ առ դղեկին Քեղայոյ» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 213, 312):

Պահլավունու հետ տեղափոխվել է հարավ Միջագետք Հայոց, վայելելով նրա ու 1065-ին կաթողիկոս դարձած նրա որդու՝ Գրիգոր Վկայասերի հովանավորությունը: Այս ընտանիքի անդամներն ու ժառանգները մայրական գծով Պահլավունի լինելու շնորհիվ Հայոց եկեղեցուն հաջորդաբար հինգ կաթողիկոս են պարգևել: Իսկ Վասակի ընտանիքը մնացել է Անիում եւ այստեղ առաջնակարգ դիրք գրավել Շահդադյանների տիրապետության շրջանում:

Վերջում գետեղում ենք Հասանյանների տոհմաձառը, որը լրացնում է նախկինում Ն. Ակինյանի կազմածը⁹⁵:

⁹⁵ Ն. Ակինյան, Ներսես Լամբրոնացի, ներդիր 402-403 էջերի միջև: Ն. Ակինյանը Հասանյանների տոհմաձառի ստորին մասում գետեղել է 12-րդ դարի վերջերին եւ 13-րդ դ. սկզբում Շիրակում հայանված մի տոհմի անդամների անունները, ոմն Ապուլամբի գլխավորությամբ, որի զավակներն իրենց համարում էին սպարապետ Վահրամ Պահլավունու սերունդ եւ այդ մասին արձանագրություն ունեն Մարմաշենում: Այս տոհմը կապ չունի Հասանյանների հետ (Կ. Մաթեոսյան, Անի, էջ 76): Նույն տոհմաձառում որպես Ապլջահապի որդի Վասակի որդիներ են նշվում Ապլղարիպը եւ Լիկոսը (նույն տեղում, էջ 384-385), որոնք իրականում Գրիգոր Մագիստրոս Բջնեցու Վասակ որդու զավակներն են (Լ. Տեղաբաշյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Ա, էջ 423): Մենք ավելացրել ենք տոհմապետ Հասանի որդի Գետրգ իշխանի նյուղը, 12-րդ դարում ապրած Հասան Մագիստրոսի եւ մի որդու եւ փեսայի անունները (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 502), կիլիկյան տոհմաձառում Գրիգոր Գ Տղա կաթողիկոսի բռնը, որի ամուսինն էր կիլիկիայի Հայոց իշխան Մլենը (Լ. Տեղաբաշյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 152), միաժամանակ յուրաքանչյուր գործի անվանը կից նշել ենք նրա հիշատակության թվականները (կաթողիկոսների դեպքում՝ արժույթի կազմակերպության տարիները):

Հասան

Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոս 1001, 1003, +1021

Գեւորգ 1002

Պուստր Տիկնաց, 1042 ամուսինը՝ Վեստ Աարգիս

Ապլջահապ Կինը՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու դուստրը 1021

Վասակ Կինը՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու դուստրը 1021, 1081

Հասան (ենթատղյալ)

Վասակ +1137

Վահրամ +1141

Ապիրատ + 1110 (մոտ.) Կինը՝ Վանենի

Գրիգորիս Կթր. Եգիպտոսում

Բարսեղ Ա Աճեցի Կթր. 1081-1113

Գրիգոր Կուրապաղատ 1181, +1099

Հասան 1081

Ապլջահապ 1081

Ամբատ 1081

Զորավար

Պուստր Մարիամ

Վասիլ 1149 Կինը՝ Մարեմիկ

Ներսես Ղ Ենորիալի Կթր. 1166-1173

Գրիգոր Գ Պահլավունի Կթր. 1113-1166

Հասան մագիստրոս

Հասան 1081

Վասիլ

Միքայել

Պուստր Թագուհի ամուսինը՝ Բակուրան

Գրիգոր Զ Ապիրատ Կթր. 1194-1203

Պուստր Շահանդուխտ ամուսինը՝ Օշին

Գրիգոր Ղ Տղա Կթր. 1173-1193

Պուստր

Գրիգոր Ե Բարավեժ Կթր. 1194

Պուստր ամուսինը՝ Սլեի

Պուստր Վանինե ամուսինը՝ Զորտուանել

Բարսեղ Բ Աճեցի Աճիի արքեպս. 1160, 1199

Գրիգոր-Ապիրատ 1165, 1178

Ապլղարիք 1178

Պուստր ամուսինը՝ Ամիր Հասան

Մարգիս Ա Աճիի արքեպս. 1187, 1220